

**MATNDAGI OMONIM VA KO‘P MA‘NOLI SO‘ZLAR VA ULARNING  
BADIY-ESTETIK HAMDA USLUBIY XUSUSIYATLARI****Hokimjonova Dilobarxon Jo‘rabek qizi***FarDU Lingvistika: o‘zbek tili  
mutaxassisligi 1-kurs magistranti*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada tilshunoslikdagi omonim va ko‘p ma‘noli so‘zlarning o‘zaro ma‘nolari haqida aytiladi, ularning farqli va birlashtiruvchi belgilari xususida siz yuritiladi hamda omonim va ko‘p ma‘noli so‘zlarning badiiy estetik, uslubiy xususiyatlari tahlilga tortiladi.

**Kalit so‘zlar:** semantik funksiya, omonim so‘zlar, polisemantik birliklar, metafora, ko‘p ma‘noli so‘zlar.

Omonimlar umumiy ma‘no unsurlariga ega bo‘lmagan, tasavvuriy bog‘lanmagan, lekin bir xil yozilib, bir xil aytiladigan so‘zlar; ular orasida semantik aloqa bo‘lmaydi. Ana shunday so‘zlarning tilda mavjud bo‘lishi va shunga bog‘liq hodisalar omonimiya deyiladi. Omonimlarning lug‘aviy va grammatik ko‘rinishlari farqlanadi. Omonimlarni ikkinchi nomi shakldoshlardir. Masalan: soz cholg‘u asbobi, soz puxta ma‘qul, soz inoq, o‘zaro yaqin.

Omonimlar bilan bir qatorda tilda ularning alohida turlari sifatida omograflar (bir xil yoziladigan, lekin urg‘u va talaffuz bilan farqlanadigan so‘zlar: olma(meva nomi)—olma(„-ma“ qo‘shimchasini olgan ish-harakat), tom (uy tomi) – tom (kitob tomi) va boshqalar, hamda, omofonlar (bir xil talaffuz qilinadigan, lekin yozilishida farq qiladigan so‘zlar): yetti (son) – yetdi (fe‘l); yot (begona) – yod (xotira) va hokazo. Omonimiyaning mazkur barcha ko‘rinishlariga mansub so‘zlar ma‘nosi asosan matn orqali bilinadi. Omonimlar mumtoz adabiyotda tajnis san‘ati va tuyuq janrini yaratishda, askiya payrovlarida esa so‘z o‘yini va qochiriq sifatida ishlatiladi. So‘z ustalari, ayniqsa, shoirlar poetik ta’sirchanlikni oshirishda omonimlar dan mahorat bilan foydalanadilar.

Zahiriddin Muhammad Boburning quyidagi baytida mumtoz adabiyotda omonimlardan mohirona foydalanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Misol uchun:

Qadimni firoq mehnati yo qildi,  
Ko‘nglum g'am-u anduh o‘tig'a yoqildi.  
Holimni sabog'a aytib erdim, ey gul,  
Bilmon, sanga sharh qilmadi, yo qildi.

Ushbu tuyuqda omonimlar tajnis san'atini yuzaga keltirgan. Bilamizki, arab alifbosida yo harfi ko'rinishi egik holda shuning uchun shoir 1-qatorda qaddimni firoq mehnati egdi demoqchi,

2 qatorda esa ko'nglim g'am anduh o'tiga yoqildi demoqchi, 4 qatorda aytmoqchiki bilmadi senga sharh qilinadimi yoki qilinmadimi tarzida foydalanilgan.

Omonimlar askiya payrovlarida.

Misol uchun:

- Turing dadasi..... do'konga mol kepti
- A? Nima deding? Ola molmi qora molmi?

Bunda mol so'zi omonimlikni hosil qilgan. Birinchi gapda mol bu tovar ma'nosida, ikkinchi gapda esa hayvon ma'nosida.

Ko'p ma'nolilik, polisemiya — til birliklarining birdan ortiq ma'noga ega bo'lishi. Ko'p ma'nolilik — ko'p qirrali va murakkab hodisa. Deyarli har bir so'zning lug'aviy ma'no taraqqiyoti aniq, individual yondashishni, izohlashni talab qiladi. Ko'p ma'nolilik ma'nosi faqat matnda bilinadi. Onamning ko'zi hali yaxshi ko'radi (a'zo); buloqning ko'zi, ignaning ko'zi (teshik); uzukning ko'zi (uzukka qo'yilgan tosh); taxtaning ko'zi (taxtadagi doira shakl).

Shakldosh so'zlar bir qarashda ko'p ma'noli so'zlarga o'xshab ketadi. Ularni bir-biridan farqlash kerak. Ko'p ma'noli so'zlar bir so'zning ko'chma va o'z ma'nolarida qo'llashdan hosil bo'ladi. Shakldosh so'zlar esa shakli o'xshash ikki va undan ortiq so'zlardir. Omonimlarning quyidagi turlari mavjud.

1) Leksik (lug'aviy) omonimlar so'z o'rtasidagi omonimlardir. Misol: Soch a'zo, soch-sochmoq(harakat.)

2) Frazologik (ibora) omonimlari ya'ni ko'chma ma'noli, ta'sirchanlikka ega bo'lgan birikmalar o'rtasidagi omonimlar. Misol: Boshga ko'tarmoq-e'zozlamoq. boshga ko'tarmoq-janjal qilmoq.

3) Grammatik omonimlar ikki xil bo'ladi:

a) Morfologik omonimlar qo'shimchalar o'rtasidagi omonimlardir. Masalan: to'kin dasturxon (sifat yasovchi), ekin (ot yasovchi) qo'shimcha.

b) Sintaktik omonimlar so'z birikmalari va gaplardagi omonimlardir. So'z birikmalaridagi omonimlik:

yolg'ondan hayron bo'lmoq (yolg'on gapdan hayron bo'lmoq),

yolg'ondan hayron bo'lmoq (yolg'ondakamiga hayron bo'lmoq).

Gaplardagi omonimlik:

Karimjon akam keldimi?

Karimjon, akam keldimi?

(birinchi gapda Karimjon so'zi ega vazifasida kelyapti, ikkinchi gapda Karimjon so'zi undalma bo'lib kelyapti).

Ko'p ma'noli va shakldosh so'zlarni farqlash bilan bog'liq muammo bo'ladi.

Avvalo omonim (shakldosh) soʻzlar bir xil shaklda boʻlishiga koʻra koʻp maʼnoli soʻzlarga oʻxshaydi. Lekin ular faqat bir xil shaklga teng soʻzlardir xolos. Masalan: yoz (fasl), yoz (qalamda yozmoq), yoz (dasturxonni yoz.)

Omonim va koʻp maʼnoli soʻzlar orasidagi farq shundaki, koʻp maʼnoli soʻzlarning maʼnolari orasida aloqadorlik mavjud boʻladi, Omonim soʻzlarning orasida esa aloqadorlik mavjud boʻlmaydi. Koʻp maʼnoli soʻzlar qancha koʻp maʼnoga ega boʻlmasin, bu maʼnolar oʻzaro bogʻlangan boʻladi. Omonimlar esa boshqa boshqa soʻz boʻlgani uchun ularning maʼnolari oʻrtasida bogʻlanish boʻlmaydi. Shakldoshlarda umuman bogʻliqlik boʻlmaydi. Masalan: oʻt-maysa (ot soʻz turkumi), oʻt-olov (ot soʻz turkumi), ot-jigardan ajralib chiquvchi sargʻish, yashil achchiq suyuqlik (ot soʻz turkumi), oʻt-oʻtmoq 2-shaxs feʼlining buyruq mayli.

Koʻp maʼnoli soʻzlar oʻrtasida esa bogʻliqlik boʻladi. Masalan: soʻzi koʻzning koʻp

maʼnolarini koʻrib chiqamiz.

Koʻz-insonning koʻzi (tirik mavjudotning koʻrish aʼzosi)

Koʻz-derazaning koʻzi (koʻchma maʼno (metafora))

Koʻz-yogʻochning koʻzi (koʻchma maʼno (metafora))

Koʻz-uzukning koʻzi koʻchma maʼno (metafora)

Koʻz-osmonga tikilgan koʻzlar (sinekdoxa)

Omonim va koʻp maʼnoli soʻzlarni farqlashda asosiy qoida ular orasidagi bogʻliqlikka qarab aniqlanadi.

Tilning badiiy-estetik imkoniyatlari soʻzlarning turli maʼno qatlamlariga ega boʻlishi bilan bogʻliq. Ayniqsa, omonim va koʻp maʼnoli soʻzlarning adabiy matnda qoʻllanilishi nutqning obrazlilik, ifodaviyligi va koʻp qirrali talqinini taʼminlaydi. Badiiy asarlarda ushbu hodisalar muhim stilistik vosita sifatida ishlatiladi va oʻquvchida estetik zavq uygʻotadi. Ushbu maqolada matnda omonim va koʻp maʼnoli soʻzlarning badiiy-estetik hamda uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi.

### 1. Omonim va koʻp maʼnoli soʻzlarning mohiyati

Matnda soʻzlar turli uslubiy va semantik funksiyalarni bajaradi. Bu jihatdan omonim va koʻp maʼnoli soʻzlar muhim lingvistik hodisalardir.

#### 1.1. Omonim soʻzlar

Omonimlar – talaffuzi va yozilishi bir xil boʻlgan, ammo maʼnosi farqli boʻlgan soʻzlardir. Ular badiiy matnda:

Soʻz oʻyinlari va kinoya yaratish uchun ishlatiladi;

Kontekstga bogʻliq holda turli maʼno anglatishi mumkin;

Sheʼriy misralarda koʻp qirrali talqinlar berish imkonini yaratadi.

#### 1.2. Koʻp maʼnoli soʻzlar

Ko‘p ma’noli so‘zlar (polisemantik birliklar) o‘zining turli kontekstlardagi ma’no o‘zgarishlari orqali badiiy nutqqa yanada chuqur ma’no bag‘ishlaydi. Ularning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Metaforik va simvolik ma’no yaratish;  
Badiiy-estetik yuksaklik hosil qilish;  
She’riy ifodalarning obrazlilikini oshirish.

Misol uchun:

“Oqibat guldek ochilib, yana quridi.”

Bu misrada "guldek ochildi" iborasi bevosita gulning ochilishi bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqa ma’noda inson hayoti, taqdirining gullab-yashnashi va so‘lishiga ishora qiladi.

2. Badiiy matnda omonim va ko‘p ma’noli so‘zlarning uslubiy xususiyatlari

2.1. She’riyatda qo‘llanilishi

Omonim va ko‘p ma’noli so‘zlar she’riy matnda poetik ta’sirni kuchaytiradi. Ayniqsa, lirika va falsafiy she’rlarda ko‘p qirrali ma’nolar hosil qilish uchun ishlatiladi.

Misol uchun:

“Ko‘zlarim daryo, toshqin bo‘lur,” – bu misrada "daryo" va "toshqin" so‘zlari bevosita tabiat hodisasi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, shuningdek, insonning ruhiy holatini ham ifodalashi mumkin.

2.2. Nasriy asarlarda qo‘llanilishi

Nasrda badiiy ifodaviylikni oshirish uchun omonim va ko‘p ma’noli so‘zlardan foydalaniladi. Bu uslubiy vositalar:

Matnga chuqur falsafiy mazmun beradi;  
Qahramonning ichki kechinmalarini ifodalashga yordam beradi;  
O‘quvchini matnni turlicha talqin qilishga undaydi.

Misol uchun:

Oybekning “Qutlug‘ qon” romanidagi quyidagi gapni tahlil qilaylik:

“Qorong‘u tun bag‘rida yalt etgan nigohlar har xil sirlarni yashirardi.”

Bu gapda “bag‘rida” so‘zi bevosita tunning ichki qismiga ishora qilsa, boshqa ma’noda tunning og‘irligi va sir saqlash xususiyatini anglatishi mumkin.

3. Omonim va ko‘p ma’noli so‘zlarning stilistik funksiyalari

3.1. Publitsistik uslubda

Omonim va ko‘p ma’noli so‘zlar publitsistik matnda turli ma’no qatlamlarini yaratish va o‘quvchida qiziqish uyg‘otish uchun ishlatiladi.

Misol uchun:

“Yangi islohotlar davlat taraqqiyotining yangi yo‘lini belgilaydi.”

Bu yerda “yo‘l” so‘zi ikki xil ma’noda kelgan:

1. jismoniy yo‘l,
2. siyosiy yo‘l (taraqqiyot yo‘li).

### 3.2. Kundalik nutqda

Omonim va ko‘p ma’noli so‘zlar xalq maqollari, iboralar va og‘zaki nutqda ko‘p uchraydi.

Misol uchun:

“Ko‘ngil ko‘zi ochiq bo‘lsa, atrofni yorug‘ ko‘radi.”

Bu gapda “ko‘z” so‘zi bevosita ko‘rish organiga ishora qilishi bilan birga, insonning ruhiy dunyosi va idroki bilan ham bog‘liq.

Omonim va ko‘p ma’noli so‘zlar badiiy-estetik jihatdan tilning eng muhim boyliklaridan biridir. Ular matnga ko‘p qirrali talqin, obrazlilik va ifodaviy kuch bag‘ishlaydi. She’riyat, nasr va publitsistik matnlarda ularning qo‘llanilishi uslubiy ta’sirni kuchaytiradi. Shu sababli, badiiy matn tahlilida bu hodisalarga alohida e’tibor berish lozim.

Badiiy adabiyotda bu so‘zlar yordamida yaratilgan metafora, timsol va kinoyalar nafaqat tilning go‘zalligini oshiradi, balki o‘quvchiga chuqur fikrlash imkoniyatini ham beradi. Shu bois, omonim va ko‘p ma’noli so‘zlarning o‘rganilishi lingvistika va adabiyotshunoslik uchun dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.